

ПРИВЛЕКАТЕЛНИЯТ ОБРАЗ НА ВЕЛИКИЯ СКЕПТИК. БЪЛГАРСКАТА РЕЦЕПЦИЯ НА ВОЛТЕР

НИКОЛАЙ АРЕТОВ

Името на големия френски писател, философ и енциклопедист се среща често по страниците на предосвободенския печат. Ако се съди дори само по именния показалец към съставената от Г. Марков антология „Българската възрожденска критика“ (С., 1981), то присъства в поне единадесет критически статии, рецензии и бележки. Нерядко попада и в публицистиката, в педагогически съчинения, среща се в различни мъдри примери, изречения, съвети и пр., пръснати из учебникарската литература, като се прибавят и Вазовите „Чичовци“ (1), няма съмнение, че френският философ още това е „Притча во езицех“.

В оригинал или в превод на други езици Волтер е четен от множество по-образовани българи (2) като К. Фотинов, д-р Иван Селимински, В. Априлов (3) и др. (4) За това спомага и шумната му рецепция сред гърците. Тя започва сравнително рано, още по време на Руско-турската война от 1976-1977 г., бързо се разраства, а след това идва редът и на мощната анти-волтерианска вълна (5). Всичко това рефлектира сред българите и провокира интереса към авторитетния и оспорван мислител. Само че у нас редът е като че ли преобърнат — първоначално доминира антиволтерианството, което постепенно затихва и отстъпва пред различните форми на преклонение пред френския класик — от безусловното приемане на авторитета му до интереса към биографични анекдоти, в които той по правило е представен в положителна светлина. Може би първото споменаване на Волтер от българин е в ръкописното „Ръководство по метафизика“ от 1824 г., писано от Константин Фотинов по Ат. Пселидас (6), но това представлява по-скоро изключение. Все пак по правило в началото името на Волтер сред българите има по-скоро отрицателни конотации. Когато през 1835 г. противниците на Иван Селимински искат да го отстранят от гръцкото училище в Плоещ, те подават оплакване до училищната ефория в Букурещ, като в нея като основен аргумент изтъкват неговото волтерианство: „Ние няма да престанем по никакъв начин да подаваме искания, където е подходящо, за да бъде премахната от нашия град една такава личност с учителски занаят, която, бидейки напоена от романите и последователка на Волтер, е бръщолевела публично често пъти пред мнозина от нас много нелепости срещу православната църква, срещу свещениците, срещу Ерусалим“.

лим и пр., така щото е засягала и доброто управление на властта (...) Ние, господине, желаем и искаме напредъка на нашите деца, но от един такъв волтерианец, не само не очакваме напредък, но голямо объркване в тяхната вяра и морални злини.“ (7) Ефорията удовлетворява молбата, ако решението ѝ е подписано от двама души, единият от които е Никола Пиколо (8), който иначе несъмнено е имал адекватна за времето си представа за френския класик. Съществуват и други подобни обвинения срещу Селимински, които не са напълно лишени от основание, въпреки че българинът е последовател по-скоро на Холбах, Мабли, Волрей и Дюпюи, чиито съчинения превежда на гръцки (9). Все пак той споменава Волтер като „прочут“ автор в едно писмо до Стоян Радославович в Москва (10).

Георги Ив. Золотович (1799-1881), съученик и приятел на Селимински от гръцката гимназия в Кидония, също е бил обявяван за волтерианец от М. Балабанов, чийто благодетел е Золотович (11). Изследвачите (Ст. Маслев и др.) посочват, че „волтерианството“ е достигнало до двамата в Кидония благодарение на техния учител, видния гръцки просветител Теофил Каирис. Въобще първоначалният интерес към Волтер на Балканите е стимулиран и преминава на първо място през гръцко посредничество (12). Обикновено в подобен контекст се посочват и някои по-малко известни произведения, в които Волтер призовава европейските владетели да прогонят турците от Европа.

Една характерна полемика представя добре отношението към големия френски автор. Димитър Енчев (1841-1882) публикува статия в сп. „Читалище“ „Волтер и Русо“ (13), в която се спира на техните възгледи по Шерра. Там в бележка, подписана с инициалите „М.Д. Б“ (Марко Димитриев Балабанов), се твърди: „Последните обаче и нови съвсем доказателства свидетелстват за противното. Впрочем Волтеровите теории върху Християнството днес са совсем изпаднали и здравата современна критика разсъжда совсем другояче вероизповедните предмети. Ако склонихме да обнародваме горният член, защото действително името на Волтера заслужава да ся упомене, то не ще каже обаче, че ний и споделями все, що е казал и писал Волтер, който отколе вече не е никъде на мода, нито той, нито съвременникът му и тождевременно съперник, Жан-Жак Русо. като и все, що ся казва в горният преведен член, не е съгласно с истината.“

Това твърдение предизвиква гневната реакция на Нешо Бончев, който в статията „Читалище, привременно списание“ (14) възразява, по-скоро с реторична тенденциозност, отколкото по същество: „А кое е сега на мода? Шишков ли? Или Балабанов и съдружие. Нема и прочутите писатели са като женските рокли — днеска на мода, а утре не на мода?“ В писмо до списанието Енчев бърза да се разграничи от скандалното изказване и заявява, че то е на редактора на „Читалище“ М. Балабанов (15).

В спора се намесва и Тодор Шишков, който в специална „листина“, издадена като притурка на драмите му „Велизарий“ и „Не-ще може“, публи-

кува „Разменение на две думи с един заграничния наш писател-критик“. Там се твърди, че Бончев се преструва, че не разбира смисъла на бележката, която означавала, „*че по религиозните въпроси, каквито беше повдигнал в списанията си Волтер, днес го надминуват Страус, Фойербах, Ренан и други талантиви писатели, които по-систематически и от учена страна разискват тези въпроси, дето той (Волтер) остава назад — и не е вече на мода...*“ (16) Въпреки че въпросът с „надминуването“ е сложен, няма съмнение, че Давид Фридрих Щраус, Лудвиг Фойербах и Ернест Рьонан действително представляват следващ етап в развитието на библеистиката, така че в някаква степен Шишков все пак е прав. Особено интересно е синхронното застъпване на няколко образа — доскорошният опасен мислител вече е класик, при това недопрочетен, който, оказва се, представлява един вече отминал етап от развитието на човешката миѐл. Не може да се пропусне и фактът, че Шишков (а и М. Балабанов) демонстрира завидна за времето ерудиция и познаване на проблематиката, която ако не друго, предполага поне по-аналитично отношение към оценките му — нещо, което не са сторили нито съвременниците, нито по-късните изследвачи.

Впрочем именно от рецепционна гледна точка въпросът за тълкуванията на по-късните изследвачи представлява интерес. Обикновено те са по-традиционно мислещи литературни историци. За тях по правило е типично преклонението към авторитетите. А в случая те са дори два — Волтер и Н. Бончев. Негласно се приема за изневяра спрямо историзма, пък и за нарушение на добрия академичен тон, да се възразява на авторитети като Н. Бончев. Обикновено те просто се преразказват, какво остава за случаите, когато самият Н. Бончев защитава от „необосновани нападки“ безспорен авторитет като Волтер. А при целия им интелектуален и риторичен блясък, в края на XX век аргументите на Волтер в споровете му по религиозни въпроси звучат не съвсем убедително. И то не само от гледната точка на религиозния фундаментализъм, бил той католически или православен. Така че и днес е жива една характерна още за Възраждането особеност на възприемането на големите фигури в европейската култура — липсата на анализъм и преклонението пред авторитетите.

На фона на споменатата възрожденска полемика и честото позоваване на името на Волтер изглежда, че преди Освобождението са печатани сравнително малко негови произведения, които при това не привличат особено подчертано вниманието на съвременниците му. До скоро бяха известни няколко откъса във Войниковия „Сборник от разни съчинения. Изчерпени из французската литература с прибавлене на няколко български съчинения за пример на младите, что ся занимават с писмяност. От Добря Н. Попова и издаден от Р. И. Блъскова“ (1860), по един фрагмент в сп. „Източник мнения“ (1, No 2, ян. 1868) и „Читалище“ („За красноречието. Според Волтера“, 3, No 3, с. 275, 30 дек. 1872), една драма — „Меропа“ (1872) и един портрет, посветен и на Русо („Читалище“, 3, No 7, 1871) (17)

В последно време Л. Минкова и Хр. Манолакев обърнаха внимание на един превод, вероятно първи, на кратка философска новела от Волтер (18) — „Повест доброго брамина“ (19), появила се на български още през 1859 г., т.е. по-рано дори от Войниковия сборник.

В книгата на Д. Войников „изяснението“ на Волтер „Сънят и надеждата“ се губи между множеството други автори. В своето „Ръководство за словесност с примери за упражнение в разни видове съчинения на ученици в народните ни мъжки и женски училища“ (Виена, 1847) — един от сериозните предосвобожденски учебници по литература — Д. Войников на няколко пъти споменава Волтер. Той е сред посочените „най-чудни драматически поети“, а неговата „Хенриада“ — сред „най-славните епоси“ (20). За сравнение — Русо е споменат само в предговора при изреждане на имена.

Печатаното в периодиката сякаш също не се откроява на фона на не малкото аналогични публикации, посветени на други автори. А случаят с „Кузю и Ку“ е любопитен. Тази творба с не особено атрактивно за изследвача заглавие, при това е поместена в сп. „Източник мнения“ — русенско издание с текстове на български и турски, редактирано от Исмаил Кемал, за което се смята, че пропагандира идеите на Митхат паша. Нищо чудно тогава, че няколкото му броя са осъдени на забвение (в НБКМ се съхранява само копие от книжка втора). А споменатият диалог, останал незабелязан от изследвачите, представлява част от статията „Китайски катехизис“ от знаменития Волтеров „Философски речник“, публикуван изцяло на български едва през 1982 година. Откъсът, публикуван в книжка втора с пояснението „Следува“ доста точно представя първите първите два от общо шестте диалога, съставлящи тази характерна за Волтер творба.

Единствената самостоятелна книга на Волтер, публикувана преди Освобождението, е „Меропа. Трагедия в пет действия. Превел П. Сребров“ (Цариград, 1872). За съжаление няма много данни нито за пътя, който Петър Сребров попада на драмата, нито за личността на преводача. Според едни източници Петър Сребров е възпитаник на Робърт колеж, а според други — на френския лицей в Галата сарай; той издава още „Добродетелната девица Розамонда“ (1873), известни са и няколко негови публикации в печата. До нас не са достигнали сведения за възприемането на творбата, освен краткия предговор и приложеното в края на книгата „Писмо от ученолюбивий г-н Е. Шишманов“ (вероятно Димитър Емануилов Шишманов (1830 или 1832-1875) — възрожденски книжовник и преводач, баща на проф. Ив. Д. Шишманов, който по-късно ще посвети проникновени страници на Фернейския патриарх).

Някои изследвачи поставят трагедията „Меропа“ (Merope, 1743) редом с най-известните драматургически произведения на Волтер — „Заира“, „Алзира“, „Мохамед“. Ст. Каракостов дори твърди, че „Волтер се яви в България със своята най-хубава и най-революционна пиеса“ (21). В основата на сюжета стои изгубената трагедия на Еврипид „Ксенофонт“. През 1713 г. италианският енциклопедист Франческо Шипионе Мафей (Francesco Scipione Maffei,

1675-1755) създава трагедията „Меропа“, по която Волтер написва своята творба. Драмата на Волтер е характерна както за усилията му да реформира театъра, така и за новото му обръщане към античността, настъпило през 40-те и 50-те години на XVIII век. В Париж пиесата му има огромен успех. На нейната премиера (20 февруари 1743) за първи път в историята на френския театър публиката извиква на сцената автора. Случаят е толкова необичаен, че бива отбелязан в полицейски доклад.

В български контекст творбата попада в представителната група преводни европейски творби, писани по антични сюжети. (22) Преводът на Петър Сребров представлява типичен пример за адаптация с уговорката, че доколкото не е известен прекия му източник, не може да се каже кой я е извършил. Докато оригиналът е в александрини, българският вариант е прозаичен, сравнително точен, но с не малки съкращения. Не е установено от какъв език е направен. Транскрипцията на имената говори за следване на френските варианти на гръцките имена — Ежист вм. възприетия по-късно у нас вариант Егист; Херкулес (Херакъл) присъства в руския вариант Геркулес, но това едва ли е достатъчно основание да се предполага непременно руски посредник. На места Сребров си служи с народни и диалектни форми („Мъчителът прилича като да ся готви на една мърцина отколкото на една сватба“, 4:5, курс. П. Сребров), архаични причастни форми, „триперающии“ (2:5), но и предава доста точно смисъла на репликите на героите. Не липсват и множество буквализми, например: „...той зема участие в злополучията на царичата...“ (2:6)

Един характерен пример, който запазва и особеностите на пунктуацията:

Полифон: — Ах! добре, още това убийство което ми е потребно! Но ако убия синът то аз имам полза от майката и от една женитба полезна на моята величина, и която ще покрие моето насилствено призимание на престола. Ти на когото честта зависи от мене, ти който си самата моя подпорка върви, прави, струвай, но гледай колкото можеш по-скоро Е.Рокса, да съединиш умовете на всичките хора като ги увериш з моята довереност която споделям с тях. Макар че това желязо ма доведе до краката на престола, то, за да царувам трябва лъстение. Ласкай следователно змията на народа докато го накараш да ма обикне като същ свой баща.

Преводачът написва и кратък предговор, в който развива мисълта, че за развитието на националната култура е необходимо да се познават „по-старите писатели (...) били от същата народност, били от чужда (...) защото къща без основи ся не прави“. За „Меропа“ е пояснено: „тая трагедия е извлечена от италианский някой писател който той същий я е извлякъл от ...?“

Въпреки че развитието на възрожденската преводна и оригинална проза показва някои типологически сходства с философските новели на Волтер, доскоро се смяташе, че те не са проникнали у нас преди Освобождението. А тези новели представляват част от Волтеровото творчество, въпреки че самият автор и неговите съвременници са поставяли другаде ценностните акценти. Преди време имах щастието да установя, че до българ-

ския предосвободенски читател достига и една от новелите на Волтер — „Задиг или съдбата“. (23)

Българският вариант се появява с променено заглавие и без посочване на автора и преводача. Става дума за подлистника „Орисницата“, печатан в цариградския „лист за шега и сатира“ „Шутош“ (№ 3 — 12, 10 ноември 1873 — 12 януари 1874). Въпреки че остава недовършен, подлистникът не е малък, печатан е редовно два месеца, а прекъсването се дължи на смяна на редактора. Собственик на вестника е Т. Касапис, който е притежавал и спрения през 1873 г. „Звънчатий Глумчо“, редактиран от П.Р. Славейков, както и други издания, публикувани на различни езици. Както се посочва във вестника, от бр. 12 негов редактор е Стамат Даскалов, а издател — С.Г. Сарафов. В брой 13 собственикът публикува интересно „Известие“, в което съобщава, че е извършил промени в редакцията. Вестникът бива поет от П.Р. Славейков, чието име обаче не се посочва. Славейков, който по това време е в обтегнати отношения с предишния редактор, спира подлистника. Мотивите му се съдържат в едно „Уведомление“ от бр. 14: „Ний искахме да следуваме започнатата от начало още повест „Орисницата“, но като видяхме безобразието, станало в преводът ѝ, испосле и крупните и невежественейши погрешки, изкривявания и удалечения от смисъла на оригинала, оставихме зачудени какво да я правим и останахме да помислим що може да ся стори за проправение на тази тънкосатирична прикаска, та започен-вами за сега следующий любопитен и занимателен разказ, при обещание да не лишим читателите от следствието и на първата повест, а да доискара-рами и ъея по-после. Що да ся прави, при другите си..? имал и това да изтегли, дето да не бъде вярно предадена на български историята му, за което има да благодари той на чифутските сарафлъци на г-на Сарафова и на мечкарските способности на Г.Г.Стама Даскалова явно проповеданого редактора на ошуточенаго в ръцете му Шутоша.“

Цитираното „уведомление“ подхранва предположението, че преводът е дело на предишния редактор или на някой от сътрудниците му, останали неизвестни за нас. Практически нищо не се знае за Сарафов, малко е известното и за старозагореца Стамат Даскалов (1825-1900) — той работи в печатницата на „Цариградски вестник“, по-късно заедно с Т. Бурмов и Н. Михайловски издава „Съветник“, като превежда материали от гръцки. Сътрудничи на Славейков при издаването на „Гайда“, но влиза в конфликт с него. След участието му в „Шутош“ става словослагател във в. „Зорница“, издаван от американското библейско общество, а в края на живота си урежда евангелистка печатница в Самоков.

Може да се предполага, че преводачът е работил с пълен или само частично съкратен текст, вероятно на гръцки език. Така могат да се тълкуват думите от „уведомлението“ за откритите „крупни невежествени погрешки“. Ако Славейков действително е съпоставял два текста, то източникът може да е бил само на гръци и руски — езиците, от които сам той превежда.

Към предположението, че е използван гръцки текст, насочват и някои промени в имената, при които б се предава с в. Така Моабдар е станал Моавдар, а остров Серендиб — Серендива. (24) Но като цяло имената не са променяни с цел да им се придаде някаква нова национална принадлежност, въпреки че Задиг се е превърнал в Садък. Сравнително по-последователно имената на жените са получили характерната за български език наставка С-а (я), но това не може да се приеме като опит за побългаряване. Осъществяването на подобна операция, която би обезсмислила творбата, освен другото, би поставила преводача пред непреодолими прегради. „Чуждостта“ и ориенталският колорит са същностни черти както на „Задиг“, така и на „Орисницата“, без тях творбата би загубила своята идентичност.

Отпадналите по извънлитературни причини последни глави от новелата не само я облекчават от философските ѝ внушения, но и опростяват повествователната ѝ структура, превръщат я в поредица от случки без особена връзка помежду им. Но всъщност истински значителното, това, което и днес не е изгубило стойността си във философските новели на Волтер, едва ли е тяхната философия; по-скоро то се крие в стила и особено в богатата гама от различни нюанси на иронията, която се долавя и в отделните части на цялото. Тя е запазена в българския текст, в който, противно на мнението, изказано в цитираното „уведомление“, преводачът не само се придържа доста точно към оригинала, но и неусетно разяснява непознатото. Така например френската дума базилик, запазена в днешния превод и пояснена с бележка, в „Шутош“ е предадена с изрза баснословната онази птица. От друга страна преводачът запазва присъствието на Митра, „Зороастровата книга“ и други имена и реалии, които изискват от читателя определена предварителна информираност.

В отделни случаи преводачът засилва казаното от Волтер, но това, съобразено с етапа, в който се намира българската словесност, се оказва средство да се предаде внушението на конкретния епизод, въпреки че отслабва общата идея за относителността на злото. Релативизмът на автора се измества леко по посока на известно морализаторство. Така например в края на главата „Носът“ Задиг сравнява постъпката на вдовицата, заклела се да бъде вярна на мъжа си, докато тече един поток, и тайно го отбила, с постъпката на Азора, която, за да излекува любовника си, е посегнала да отреже носа на престорилия се на умрял своя съпруг. В „Шутош“ Садък казва: „Господже, недей хули вече вдовицата Козроя, защото твоето намерение да ми отрежеш носа е много по-лошо от нейното, дето да отбие потокът да тече не край гробът на мъжа ѝ.“ (Курс. Н.А.).

В днешния превод на Б. Атанасов същите думи на задиг са предадени така: „Госпожо — каза ѝ той, — не упреквайте толкова младата Корсу; намерението ѝ да ми отреже носа струва толкова, колкото и желанието ѝ да отбие един поток.“ Възрожденският преводач степенува вината на двете съпруги, за да изрази идеята на Волтер той въвежда и глагол с по-силен пе-

йоративен оттенък — хуля, вместо упреквам, срещу *crier contre* в оригинала; добавя и пояснение в края, чрез което също засилва присъдата над жената. Подобно засилване може да се открие и на още няколко места — много лошо вместо за оплакване е онзи (в главата „Кучето и конят“). Наред с всичко това не може да не се подчертае верността към оригинала (познаван сигурно чрез посредник), а дори и близостта на множество преводачески решения, разделени от повече от един век.

От друга страна в „Орисницата“ могат да се открият и промени, резултат от вероятно осъзнат стремеж за отдалечаване от оригинала. Въпреки че тук отсъства характерното за епохата съкращаване на текста, забелязват се две по-значителни промени. Не е ясно от кого са извършени те — дали от предполагаемия гръцки посредник или на българска почва, но и двете са насочени към известно опростяване и отдалечаване от конвенциите на западноевропейската проза от века на Просвещението.

Първата промяна засяга заглавието. Ако се приеме, че думата орисница е превод на съдба, *destinee*, то като че ли носещият информация елемент от оригиналното заглавие е запазен. Нарушена е обаче двоичната структура, която освен особеност на епохата и на Волтеровото творчество в частност, е смислово функционална, разкрива алегоричността на повествованието, посветено на съдбата като житейски и философски проблем, но и на приключенията на Задиг. Още в заглавието авторът насочва и към двата плана на повествованието. А и думата орисницата, колкото и да съответства на съдба, е все пак по-конкретна, предизвиква асоциации с персонификация на абстрактното понятие, като по този начин косвено ни отдалечава от оригинала.

Във възрожденския превод не е включено и началното „Писмо посвещение на Задиг до султанската Шераа“, подписано Саади. Заедно с разяснението в края на новелата то служи на Волтер да мистифицира с определени идейни и стилистични цели ориенталски ръкопис. Може да се допусне, че тази литературна форма се е видяла неподходяща за балканската публика според гръцкия или българския преводач. Обяснението на промяната може да се потърси и във факта, че преводът е предназначен за един лист за шега и сатира, който не си поставя за цел да запознава читателите си с шедьоврите на европейските литератури.

Парадоксално е, че именно „Шутош“, и то в периода преди Славейковото редакторство, пръв и все пак без значителни промени представя на българската публика почти цяла новела от Волтер. Този факт като че ли иска да подскаже, че проблемът с йерархията на литературните ценности и съобразеното с нея тяхно представяне, не е осветлен всестранно. Че наред с приеманата днес почти без уговорки представа за литературата, съдържаща се във възрожденските критически статии, съществува и друга, може би по-масова и по-жизнена. И докато възрожденските критици говорят за Волтер преди всичко по повод на драматургията му, главно като об-

разец, висок, но и далечен, „Шутош“ го представя на българските читатели, и то точно с едно от произведенията, които днес се ценят най-много. При това вестникът на дело и може би не докрай осъзнато доказва, че класиците могат да бъдат възприемани и без ореола им на класици. Просто като текстове, дори безименни, и то от една публика, за която не без основания се твърди, че не е особено ерудирана.

С превода на „Орисницата“ явно са обвързани мнозина — и българи, и гърци. Все някой от тях е трябвало да знае автора и творбата. От друга страна по това време, началото на 70-те години на миналия век, „Задиг“ все още не е хрестоматийно произведение, вероятно дори и за възпитаниците на френските училища извън Франция, по правило тясно обвързани с църквата. Така че не е изключено неизвестният български преводач да не си е давал сметка какво превежда, да не е знаел автора, както вероятно не го е знаел и Славейков, който въпреки всичко оценява творбата високо. И двамата, особено преводачът, едва ли са имали причина да премълчат името на Волтер. Не само с респект към автора може да се обясни прецизността на преводача, който може да е пристъпвал със същото усърдие към всеки свой книжовен труд. Срещайки се с използваната като на шега респектираща ерудиция на автора, преводачът все пак трябва да си е давал сметка, че пред него е значително произведение. От друга страна, и самият той ще да е бил начетен човек, за да може да осмисли представянето на източните обичаи, култове и пр. и да не допусне нито една груба грешка от некомпетентност.

Българската възрожденска преводна проза сякаш изпитва някакво неясно влечение към мотивите, откривани в „Задиг“. И преди публикуването на „Орисницата“ във възрожденската книжнина могат да се открият фрагменти, които имат някаква косвена връзка с Волтер и конкретно със „Задиг“. Такъв е случаят с кратката история „Никой не постига Божията промисъл от „Рибния буквар“ (1824) на Петър Берон. Това е един сюжет, който има широко разпространение по света като народно умотворение. (25) Прекият източник е известен — „Еклогарион Грекикон“ на Д. Дърварис (26). Преразказан, същият сюжет се открива и в „Задиг“. Вероятно на български през гръцки достига някакво кратко древно произведение, което Волтер е използвал като източник за своята творба. При това явно не става дума за случайно съвпадение — с незначителни различия сюжетът се открива и в „Нравоучение за децата“ (1853) на Сава Радулов. (27)

За ориенталските източници на „Задиг“ съществуват различни предположения. Теодор Бенфай и неговите последователи предполагат, че това е книгата на Шевалие дьо Майи (Chevalier de ailly) „Le Voyage et les aventures des trois princes de Serendip“ (Paris, 1719), адаптация на сборник с ориенталски приказки, изиграл голяма роля в общуването на Европа с Изтока — *Peregrinaggio di figliuoli del re di Serendippo* (Венеция, 1557). Други допускат, че поне сюжетът за трите принца от главата „Кучето и конят“ би могъл да се намери в една книга

на Бартелами д'Ербло, за която се знае, че Волтер е познавал — *Barthelamy d'Herbelot (de :oulainville) Bibliotheque oriental (Paris, 1963, 2 изд. 1776)* (28).

По времето, когато излиза „Ористницата“, българският читател е имал известна представа за новелите на Волтер. В цитираната вече преводна статия на сп. „Читалище“ за тях и конкретно за „Задиг“ се казва: „Романите на Волтера: „Zadig“, „Candide“, „Memnon“, „Babue“, „Micromegas“, „Voyage de Scarmantado“, „La Princesse de Babilone“, „L'ingenue“ и др. също така и през тях ся прокарват практически философски задачи, и, ако те, като романи, са незначителни, то си имат значението в туй, че секи от тях твърде ясно опровергава някое из господствующите суеверия. Най-прелестният от тия романи с тенденция е „Задиг“, но за най-добро произведение трябва да ся признае „Кандид“ или по-добрий свят, дето са осмиват онези философи, които искат да намерят не сам о необходимийт или неизменний закон на сичко действително, но даже ся стремят да определят безграничната област на възможното.“ (29)

Отново Хр. Манолакев се спира на една друга косвена връзка с творба на Волтер. (30) Според него преводният разказ на В. Друмев „Царица Семирамида“, публикуван в сп. „Български книжици“ непосредствено след повестта „Нещастна фамилия“, се базира на руски разказ (това е общоприето мнение), който от своя страна представлява преразказ на едноименната драма на Волтер.

Практически непознат за изследвачите остава и вторият превод на Волте-рова новела — „Вавилонската княгиня. Повест от Волтера“ (Букурещ, 1879), издаден от Иван Адженев. Възщност вероятно това са дори две издания, текстово почти идентични, набрани с различен шрифт, едното излизало на части и с илюстрации, а другото – цялостно. Преводът несъмнено е един и същ, разликите са в някои мерни единици и други детайли. Предполага се, че и преводът е дело на Иван Адженев (1835-1903), един от близките сътрудници на Георги Раковски, свързан с в. „Отечество“ (1869-1871), издател на Каравеловото списание „Знание“ (1875-1876), редактирал заедно с Павел Бобеков „Секидневний новинар“ (1877). Преводът на Волтер е епизодична негова изява.

Първият български вариант на „Вавилонската принцеса“ („La Princesse de Babilone“, 1768), което е и първото българско издание на Волте-рова новела с посочен автор, заслужава внимание. За първи път е възпроизведен целият текст (140 с.), точно и с чувство за стил, като само имената на основните персонажи са побългарени — Хубавка (в скоби е посочено оригиналното име Формозанта), любимият ѝ Амазан е станал Любен, а вавилонският цар – Велю; името на птицата Феникс е променено на Финик, а на едно място се споменава богинята Гиздана. Като цяло обаче митологическите имена са запазени. А те, заедно с географските и историческите имена са запазени. А те, заедно с географските и историческите (и псевдо-географските, и псевдоисторическите) реалии не са малко. Защото разделените влюбени – вавилонската принцеса и любимият ѝ гангалиянец (народът му живее по „въсточния бряг на река Ганг“) обикалят целия свят – Ара-

бия, Индия, Китай, земите на кимберийците т.е. Русия, Скандинавия, Полша, Албион (Англия), Галия, Испания и т.н. Всъщност приключенията на влюбените представляват само повод за един критичен „философски“ обзор на света от миналото и съвременното на автора.)

Интересно е, че въпреки побългаряването на имената, в българския текст са запазени някои английски изрази от оригинала, които Волтер шеговито пояснява. Така един от персонажите е наречен „милорд What then, което значи почти милорд безгрижен по нашия език“ (с. 86). След продължително мълчание милордът пита Любен: „How d’ye do буквално как правите да се прави?, предадено в езика ни: как са обхождате, нещо, което не значи свършено нищо в ни един език на света.“ И малко по-долу: „Той понема пак в разстояние още на един четвърт час и после попита изново другаря си как правеше да са прави и ако да ядяха добър roast beef в земята на Гангаридите“ (с. 87, курс. на ориг.).

Преводачът има чувство за афористичността на оригинала: „Германците [...] са старците на Европа, Албионските племена на изпечените й мъже, а пък жителите на Галия са нейните деца, и аз обичам да играя с децата“ (с. 121), заявява мъдрият чужденец. Във „Вавилонската княгиня“ доста последователно се предлага интересен вариант на думата търпимост (толерантност) — търпеливост.

Заслужава внимание и начинът, по който преводачът представя книгата в кратък предговор. В контекста на традиционната възхвала на „прочитанието“ и обещанието, че при успех „следва щем да превоздаме и печатаме и други избрани повести от най-добрите писатели“, на автора, а и на творбата не е отделено особено внимание. Представянето е до голяма степен двусмислено и все още не акцентува върху качеството „класичност“. „Критиците може би ще кажат, че тая книга е еретическа, многобожна и безбожна, но гладния не избира храната, а любопитния читател иска да знае сичко, що е ново за него, и тъй полека обикнува прочитанието и ползва са от книгите.“

Не е обръщано внимание и на Волтеровото въздействие върху П.Р. Славейков. Самоукият българин явно твърде рано се е запознал в някаква степен с творчеството на френския енциклопедист. Още през 1850 г. в писмо до Маринчо Петров той цитира една Волтерова мисъл, при това на френски. (31) Славейков се позовава на Волтер и в публицистиката си, например в статията „Как и кога са спечелени новите свободности“, където нарежда Фернейския патриарх между необикновените мъже, „които ся показаха герои и основатели на по-новите обществени и политически условия“. Сред тях на първо място са Волтеровци и Русовци, последвани от Коперниковци, Галилеевци, Макиавеловци, Бекарийци... (32)

Известен е фарсовият сюжет на Славейковата комедия „Малакова“, публикувана в „Гайда“ през 1864 г. и поставяна в началото на 70-те години в Пловдив, Русе и Цариград. В една публикация на автора сякаш се съдър-

жа отпратка към един възможен неин източник. В статията „Кръстоносна война. Противо облеклото на жените“ може да се прочете:

На 1720 един писател в Холандия, който държеше печатниците на отечеството си в непрестанно движение, на когото обаче бедният слог приготвяше множеството да приеме като малко преобладаващите идеи на Монтескьо и Волтера, пишеше така: „Ужасната широчина на бъчвopodobните фистани расте непрекъснато. След малко жените няма да ся побират нито в колата, освен ако би да направят колата по-широка и от пътищата. Защо и момците не възкресят отколешните онези платнища (чували)? Тогаз всяко приближение между двата пола ще стане невъзможно.“ Но фистаните все повече и повече ся подуваха: твърделите сами и подпорките ся пренасяха кога надясно, кога наляво, а понякога и по всичкото окружие. И Волтер, и Поп, и Свифт, и Канинг, и Монтескьо воюваха на руко връз тези твърдели, но всички бидоха разбити пред тези необорими кошари. Най-страшният от неприятелите, които нарекох по име, Волтер, много пъти изпрати въз женските твърдели цели опълчения на язвителното си подгавряне, но напразно! Както пишеше Мемона премудраго, казваше, че жените на онова време „повдигали лесно и носяли около себя си бъчви, които имали окружност по 24 педеея“. Но и Монтескю ги блъска силно в Персидските си писма. Сама Сорбона, съгласна с Волтера и Монтескю, изтряска гръмовете и молниите си против жените, но гръмотевиците и трескавиците не одраскаха фистаните им. И тъй, и философията, и богословието показаха ся съвсем безсилни против страстта на жените да ся дундят и гиздят. (33)

Отпратката недвусмислено препраща към Волтеровата новела „Мемон или Човешката мъдрост“, чийто сюжет се разиграва в древна Ниневия. Там обаче подобни разсъждения липсват. Прави впечатление и нещо друго, характерно за епохата на Възраждането – критиката срещу европейските нрави се позовава на европейски авторитети.

Често се позовава на Волтер и Любен Каравелов. За него френският философ е символ на европейското, на позитивното, противопоставено на азиатското и леността (34), олицетворени от Фирдоуси и Саади. В подобен контекст Волтер се явява и в повестта „Крива ли е съдбата“ (Нови Сад, 1869) сред хората, по-славни от кралете (35). Но Волтер не е абсолютна ценност за критично настроения българин, който обича да изтъква, че за нас българите букварите са по-важни от Волтер и Русо. (36)

И един любопитен казус, проява на друга не много ясна допирна точка. Когато превежда (?) статията на Луи Леже „Славянската литература на България от средните векове“ (Знание, 1, No 10 и 13, 1875), Каравелов пояснява защо за французите думата „българин“ придобива значение на „содомит“ (37); както е известно названието „българи“ е използвано в подобен пейоративен смисъл и от Волтер, като често зад този етноним при него обикновено се крият прусаците.

Авторитетът на Волтер е призоваван и за да потвърди стойността на някое преводно произведение. Така в предговора си към „Приключения на Телемаха от Фенелона“ (Цариград, 1873) Никола Михайловски се позовава на положителното мнение на Фернейския патриарх за книгата, изразено във „Века на Людовика XIV“. Съвсем не е изключено, разбира се, Н. Михайловски да цитира този труд на Волтер не по оригинала, а от втора ръка — например по предговора към изданието, което той сам е ползвал.

Мисълта на Волтер: „Театърът... е живо изображение на човешките страсти“ пък е поставена в началото и на драмата „Възцаряването на Крум Страшний“ (Букурещ, 1871) от Добри Войников. Струва ми се ясно, че и в случая не толкова самата мисъл, която днес прилича на банална фраза, на „общо място“, колкото желанието да се призове авторитета на Волтер мотивират присъствието на цитата.

Отделен и много интересен проблем представлява опосредстваната рецепция на Волтер сред българите през XIX век. Въпреки че собственото присъствие на текстове от френския класик не е особено голямо, интересът към негови последователи или към „волтерианците“ в най-широкия смисъл на думата, не може да се пренебрегне. Един такъв „волтерианец“ е големият сръбски просветител Доситей Обрадович, многократно превеждан у нас и въздействал върху мнозина български възрожденци. (38) Сравнително рано се появяват на български и не малко текстове от елинския Волтер – Лукиан, от автори като Д. Кантемир и т.н.

Обективността налага да се признае, че Жан-Жак Русо, вечният опонент на Волтер, който е по-малко превеждан у нас преди Освобождението, все пак в един аспект има по-широка рецепция. Неговият ученик и последовател Бернарден дьо Сен Пиер е един от най-популярните чужди писатели у нас през Възраждането. Независимо от малобройните преводи от Русо неговото влияние се долавя ясно, особено когато се разглежда развитието на българската педагогическа мисъл. Възрожденци като В. Друмев и Л. Каравелов охотно се позовават на Русо, приемани или отхвърляни, идеите на френския мислител присъстват и у други книжовници. За разлика от Волтеровото, влиянието на Русо е търсено от изследвачите, и то твърде рано. Още в края на миналия век, вероятно първи, за него заговаря Ив. Шишманов в статията „Паисий и Русо. Аргюе“ (1890), която в желанието си да представи България в контекста на европейската цивилизация, предлага по-скоро съпоставяне по контраста, тръгващо от случайното съвпадение, че „История славяно-българска“, „Емил или за възпитанието“ и „Общественият договор“ излизат на бял свят през една и съща година – 1976.

За популярната рецепция на Волтер у нас свидетелства Константин Иречек, когато разказва за срещите си със старите котленци непосредствено след Освобождението: „Стари котленци още с въодушевление говорят за откъслещи от Хомера, Херодота, Демостена и Стаброна, които са изучавали в това

училище (в Куручешме), но също от тях можеш да чуеш французски идеи от Русо и Волтера, с които било надъхано по-старото новогръцко школо.“ (39) За това какво са разбирали, когато са говорили за Волтер и „Волтерианство“ българите „от старо време“ може да се съди и по Вазовата повест „Чичовци“ (1885) (40). Тук името на френския философ гърми дори в споровете за съдбата на буквата „j“, превръща се в синоним на „безбожник“, а и на „патриот“, и се противопоставя на характеристиката „елинист“.

И така, основните произведения на Волтер проникват сравнително трудно у нас през Възраждането. И все пак по-лесно, отколкото творбите на някои негови съвременници и сънародници, с които често е разглеждан заедно — Монтескьо, Дидро, дори Русо. Впрочем нещо подобно се наблюдава и в други литератури, където Фернейският патриарх е по-популярен от съвременниците си, но все пак също прониква преди всичко като мислител, а и като цялостна личност – чрез позоваване на неговите идеи, чрез посредници, чрез биографични истории, цитати и т.н. Защото, поне на Балканите, Волтер се възприема на първо място като емблематична фигура, като едно от олицетворенията на цивилизована Европа. Или поне това е основната форма на рецепция, която, разбира се съществува успоредно с другите – например с ерудитското познаване на Волтеровите съчинения, която у нас е доста по-слабо изявена преди Освобождението, пък и по-късно.

* * *

По подобен начин продължава възприемането на Волтер в първите едно-две десетилетия след Освобождението. Очертават се три типа преводна рецепция, познати и от по-рано: публикации в печата, творби и фрагменти, поместени в христоматии, и самостоятелни издания. Най-рано започват публикациите в христоматиите, те са сравнително многобройни, достигат до по-широки читателски кръгове, възприемат се по-продължително от публикациите в печата, свързани са с някои от големите имена в българската култура... но едва ли представят достатъчно адекватно големите класици на световната литература.

В първия том на „Българска христоматия или сборник от избрани образци по всички родове съчинения“ (Пловдив, 1884) на Иван Вазов и Константин Величков са поместени два текста от Фернейския патриарх — писмото „Волтер към милорда Харви, английски велможа“ (с. 145-148) и „Поражението на Карл XII от Петра Велики при Полтава. Из „Историята на Карла XII“ (с. 188-208). Вторият и по-обширен откъс, взет от *Histoire de Charles XII* (1731), е придружен от биографична бележка за автора. И при двата откъса не е посочен нито преводач, нито езика, от който е преведено. По правило тук, а и в други подобни издания, съставителите назовават главно преводачите на поезия и драматургия, което пък говори за това кое

по това време се възприема като авторски, тоест „творчески“ труд и кое – като обикновена работа, която се върши и анонимно.

В конкурентната и също така авторитетна „Христоматия по изучаване на словесността“ (Т. 1, Пловдив, 1888) на Стефан Костов и Димитър Мишев са включени откъсите „Людвиг Свети“ (в раздела „Частни характеристики“) и „Идеята за Бога“ – в раздела „Определение, изследване, дисертации и критика“. И тук не се посочват преводачи, а и източници, като Волтер отново присъства не с художествени текстове, въпреки че в показалеца е определен като „виден френски поет“.

По това време излизат и множество други христоматии, в които са включени Волтерови творби. В „Христоматия за II клас“ (1895) от Д. Мишев е поместена „Една присъда“, пак в неговата „Христоматия за III клас“ (1902) – „Желязната маска“. В „Христоматия за V клас“ (1896) от Иван Пеев пък е представен епистоларният откъс „Волтер до една госпожица“.

Периодичният печат също продължава да се интересува от афоризми и анекдоти от и за Волтер. Приемствеността с предишната епоха се долавя в присъствието на подобни фрагменти в „Книжки за прочитане от секиго“ (1886-1892) на известния възрожденски книжовник Илия Блъсков. Наред с тази сравнително постоянна тенденция, се открояват доста последователните усилия на един напълно забравен днес преводач – Ванкин – да представи прозата на Волтер по страниците на вестник „Пловдив“. Той превежда „Мемнон или човешката мъдрост“ (12, No 29, 1897), „Тъй върви светът“ (12, No 31, 1897) „Индийска авантюра“ (12, No 35, 1897), „Кози-Санкта малко зло за голямо добро“ (...) и др. Пак там през следващата година без посочване на преводача е поместена и „Историята на един брахмин“ (13, No 18 и 19) – явно най-популярната у нас в края на XIX и първите десетилетия на XX век Волтерова творба. Тя получава още няколко превода, поместени в „Бисери из чуждите литератури“ (Т. 2, С., 1907, 66-68), в сп. „Родина“ (10, 1908, 8-9, 11), където са посочени инициалите на преводача – Н.А.Н., и в сп. „Илюстрация светлина“ (28, 1920, No 5-6).

В самото начало на XX век е публикуван първият превод на „Кандид или оптимизма“ (в „Вечерна поща“, 2, No 171-189, 1901). В книга творбата излиза през 1928 г. в превод на Георги Ив. Младенов.

Освен споменатите произаични творби периодичният печат предлага още стихотворението „Към мадам маркиз Дюшатле“ (Съкровище, 1, No 3-4, 1898, с. 52).

В началото на второто десетилетие на века интересът към прозата на Волтер набира сили. Тогава е публикувана новелата „Жано и Колен. Приказка“ (сп. „Зеница“, 1, No 9-10, 1911). Тя е последвана от „Всяко удоволствие не е удоволствие. Разказ. Превод от френски Г. П(алашев)“ (сп. „Картична галерия за деца и юноши“, 7, 1911, No 4, с. 61-62) и „Камъкът обвинител. Разказ“ („Картична галерия за деца и юноши“, 7, 1912, No 9-10).

Книгите на Волтер от края на XIX и първите десетилетия на XX век са главно философски новели. Първо се появява „Задиг. Роман. Превод Н.Д. (Никола Доспевски)“ (1898, 91 с., 2 изд. 1912). Скоро след това излиза сборникът „Из съчиненията на Волтер и Ги дьо Мопасан. Превод Бойкев“ (1899, 78 с.). Следва споменатият вече превод на „Кандид“ (1928) от Георги Ив. Младенов.

На границата между двата века се появяват и две преводни книги, посветени на Волтер: биографичният очерк на И.М. Каренин „Волтер. Животът и литературната му дейност“ (Бургас, 1897, 153 с.) и „Волтер и Русо“ (Русе, 1900, 2 изд. 1905) от Евг. (Йожен) Ноел в превод на А. Геронов. Тези две издания не са изключение за епохата — по това време излизат множество подобни книги и брошури за чужди класици. Нещо, което няма да се повтори по-късно. През следващите десетилетия ще се запази главно интересът, засвидетелстван с вестникарски публикации, носещи показателни заглавия от типа на „Анекдоти (за Волтер)“ (41), „Как работят гениалните мъже“ (42) и други подобни, постепенно измествани от чисто юбилейни статии. Показателно е, че една от хубавите статии за Волтер, писана по повод и по биографията на Андре Мороа от М. Арнаудов (43), практически не засяга въпроса за рецепцията на френския класик у нас (44). Връзките на Волтер с българите по това време, а и по-късно най-често се свеждат до използването на етнонима „българи“ в „Кандид“ и до Волтеровото представяне и тълкувания на някои моменти от европейската история.

Важен момент от българската рецепция на Фернейския партиарх е томчето „Безсмъртни мисли на Волтер, представени от Андре Мороа“ (1940). Това е вторият номер от представителната и популярна поредица „Безсмъртни мисли“, подготвяна от американското издателство „Лонгман Грийн енд ко“, излизала в повече от петнадесет страни. Неин български издател е Светослав Славянски, преводът от оригинала е дело на писателя Стоян Загорчинов, следвал история и философия в Женева.

Освен кратък предговор от Жорж Ато и майсторски написания портрет от Андре Мороа, книгата съдържа значителна част от новелата „Кандид“, практически целите новели „Такъв е светът (Видение на Бабук)“, отпаднали са заглавията на главите „Микромегас“, „Ушите на лорд Честерфилд“ (единствен български превод на тази творба) и адаптации на десет статии от „Философски речник“.

Ст. Загорчинов се занимава епизодично с превод, по това време той вече е публикувал „Легенда за света София“ (1926) и „Ден последен – ден Господен“ (1931-1934) и явно насочването към френския автор е резултат на лично пристрастие, а не на извънлитературни причини. По замисъл поредицата „Безсмъртни мисли“ предвижда публикуване на фрагменти, подбрани от някой значителен автор (в случая А. Мороа), така че подборът не е определен от съображения на българските издатели. Българският превод е отличен, с

подчертано следване на забележителния Волтеров стил – елегантен и парадоксален. Нещо повече – отпадането на по-конкретните наблюдения на автора е довело до едно по-леко и по-пълноценно възприемане на същностното от съвременния читател, който е предопределен за промените. Подобни случаи не би трябвало да се разглеждат като форма на прословутото „предателство“ на преводача, а като неизбежен компромис, продиктуван от задачата на едно първоначално или поне популярно представяне.

Качествата на превода и смисълът на адаптацията се долавят ясно при съпоставяне с по-късия и в известен смисъл по-точен и несъмнено много по-пълнен превод на „Философски речник“ на Стоян Атанасов от 1982 година. Така например в статията „Толерантност“ в „Безсмъртни мисли“ е отпаднала около половината от текста, но смисълът е съхранен в много по-голяма степен. Един пример от статията „Съдба“, който, струва ми се, характеризира по-голямата елегантност на по-стария превод и тенденцията към буквалност при по-новия:

Когато разглеждаме нещата по-отблизо, виждаме, че всяко учение, което отхвърля съдбата, е нелепо.

(Ст. Загорчинов, 1940, с. 224)

Погледнато отблизо, учението, противно на това за съдбата, е абсурдно.

(Ст. Атанасов, 1982, с. 173)

Разбира се, по-късното издание, включено в поредицата „Есета“ на варненското издателство „Г. Бакалов“, има своите предимства. То е многократно по-голямо, включва повече от 133 статии и има подробни бележки, по правило транскрипцията на имената е осъвременена и т.н. То също не е пълно, в него отсъстват дори някои статии, включени в „Безсмъртни мисли“ – „Завист“, „Женитба“ и др.

Сполучлив е и Загорчиновият превод на новелите. Наред с умелото претворяване на Волтеровия стил, тук, за разлика от други предвоенни преводи, изпъква и точно преведената философска терминология, която в по-късия превод на Боян Атанасов за библиотека „Световна класика“ (1972) практически не се променя. В случая съпоставянето между стореното от Ст. Загорчинов и отличния превод на Б. Атанасов може да послужи като илюстрация за развитието на българското преводаческо изкуство. Тук освен за по-съвременна транскрипция (Кюнегонд вм. Кюнегонда, Мартен вм. Мартин и т.н.) и по-пълни бележки, на места може да се говори наистина за по-добри решения, както е със заглавието „Тъй върви светът“ (при Загорчинов „Такъв е светът“) или „...как наложиха Кандид с тояги по задника“ (с. 166) срещу „...как Кандид бе набит“ (с. 68) при Загорчинов. Впрочем историята на превода в България едва ли предлага многобройни примери за два различни, но много добри варианта на една прозаична творба, разделени от тридесетина години, при което старият да не е загубил достойнствата си, а новият все пак да го надхвърля.

След края на Втората световна война рецепцията на „западна“ литература рязко намалява, а и драстично променя посоката си. Появата на ново издание на новелите „Вавилонската принцеса“ и „Микромегас“ в превод на Д. Иванов в една книжка от 1945 г. се дължи до голяма степен на натрупана от по-рано инерция. По-характерни за новото време са друг тип публикации и те, особено при Волтер, недвусмислено говорят за връщане назад. Така е при откъса от „Кандид“, озаглавен „В Германия“ (въпреки че подобна държава отсъства в новелата), който е включен в антологията „Книга на протеста“ (Т. 1, София, 1946). Кратки откъси от „Кандид“, „Задиг“ и „Светът такъв, какъвто е“ (т.е. „Тъй върви светът“) се появяват на последната страница на вестник „Стършел“ (№ 459, 26 ноември 1954). Дори и в края на 50-те години се оказва възможно да се появяват статии с комично звучащи заглавия, като например написаната от Ст. Продев „Русо и Волтер биха поздравили България“ (45).

Промяната настъпва едва през 60-те години, когато се появяват две важни антологии, които се радват на широк интерес, особено сред студентите и по-младата публика, която по това време навлиза в хуманитарното знание. Това са първо двутомникът „Философията от епохата на Възраждането до втората половина на XIX век. Избрани страници от класически произведения на буржоазната философска мисъл“ (Т. 1, 1961), съставен от Елка Панова, Людмила Генева и Сълза Петканова. Френските текстове в него са преведени от Л. Генева, а английските – от С. Петканова. Втората подобна антология е „За красотата и изкуството. Фрагменти из историята на западноевропейската естетика от Ренесанса до романтизма. XV–XVIII век“ (1966), съставена от Исак Паси и многократно преиздавана по-късно.

В антологията „Философията от епохата на Възраждането до...“ са включени няколко текста от Волтер – шест статии от „Философски речник“ и по един откъс от новелите „Микромегас“ и „Кандид“. На фона на това време, когато плахо се подновява интересът към „западната“ литература и философия, преводите на Людмила Генева приятно изнанедват със своето много добро качество, както при статиите, така и при новелите. Не съвсем ясни са критериите, според които в откъсите от „Философски речник“ са отпаднали съвсем кратки и напълно безобидни пасажки и това идва да покаже, че неуважението към интегралността на текста продължава да доминира. За чест на изданието обаче трябва да се посочи, че съкращенията са отбелязани с многоточие, така че внимателният читател не е подведен. По-сериозни са съкращенията при новелите. Така повествованието в „Кандид“ изведнъж се прекъсва и без никакви специални обозначения – било чрез смяна на шрифта, било по друг начин, следва следният текст:

По-нататък Волтер описва странствованията на младия Кандид, който, възпитан в духа на един универсален оптимизъм, става свидетел на несправедливите обществени порядки и на човешките страдания в различни страни и при различни народи И т.н.

Явно и тук доминира разбирането, че същността за творби като новелите на Волтер, е философското познание, което може да бъде преразказано, а не повествователният текст и неговата интегралност.

Новото присъства категорично и в преведената от Донка Меламед статия „Красиво“ и в откъса от „Вкус“ от „Философски речник“, поместени в антологията „За красотата и изкуството...“. За особеностите на този превод в съпоставка с други, по-късни, ще стане дума по-долу.

С началото на 70-те години започва един малък ренесанс на интереса към Волтер, а и към Русо и въобще към литературата от XVIII век. Съвременната рецепция на Волтер се проявява чрез три книги, несъмнено най-представителните издания на този автор на български. В библиотека „Световна класика“ на издателство „Народна култура“ е включен томът „Философски новели“ (1972, 2 изд. 1982) с предговор от С. Хаджикосев. След това варненското издателство „Г. Бакалов“ включва в серията си „Есета“ „Философски речник“ (1982) с предговор от Исак Паси. И накрая в библиотеката „Философско наследство“ на издателство „Наука и изкуство“ излезе солиден том „Избрани философски съчинения“ (1986), съставен от Кирил Делев-Даковски, който е автор и на пространна студия за Волтер, включена в тома. (46)

Преводите и на трите книги са на много високо ниво. Откроява се стореното от Боян Атанасов с философските новели – едно от върховите преводачески постижения за това време. Преводачът демонстрира как наистина може да звучи стилът на големия френски майстор на словото, като същевременно запазва изградения вече до голяма степен терминологичен апарат, с който Волтер се интерпретира на български. Може би в по-голяма степен от всякога именно тук идеите на Волтер зазвучават непривично свежо и завладяващо за възрастта и косвената си известност. Появата на „Философски новели“ – издание, което представя доста пълно Волтеровата белетристика, може да се разглежда и като събитие в литературния живот, което ще да има своето въздействие върху оригиналната литература, която почти по същото време плахо подновява търсенията на един по-алегоричен и откровено нереалистичен език. Несъмнен е и читателският интерес към това издание, и той може да се обясни със сходни причини.

Несъмнено постижение е и преводът на „Философски речник“, направен от Ст. Атанасов. Въпреки че по замисъл, а и за епохата си трудът на Волтер е насочен към по-широка аудитория, пресътворяването му на български предполага огромна историческа, философска, теологическа и каква ли още не осведоменост. Ст. Атанасов е положил неимоверни усилия, за да представи на читателите текста на Волтер, но на места отделни имена и реалии са му се изплъзнали и той следва една възможна транскрипция от френски вместо да прибегне до познатите на български варианти. Така при него северноевропейският бог се появява като Оден (с. 28) вместо Один, малоазиатският град – като Едес (с. 132) вместо Едеса, византийската императрица –

като Ирена (с. 155) вместо Ирина, Пик дьо ла Мирандол (с. 204) вместо Пико дела Мирандола, Вейдама (с. 218, 252 и др.) вместо староиндийската Веданта, св. Варнав (с. 372) вм. Варнава, съботната почивка у евреите (с. 375) вместо саббах или поне събота и т.н. На места чувството за стил, а и разчитането на оригинала изневеряват на Ст. Атанасов. Например „Апостолите са обвинявали Исус Христос като юдей, сторонник на юдейския закон, изпратен от бога да го прилага“ (с. 128) могат вероятно да се посочат и още няколко подобни неточности, но трябва да се има предвид, че текстът на Волтер предлага подобни клопки практически във всяко изречение, а Ст. Атанасов успешно се е правил с огромната част от тях. Все пак стореното от Л. Генева във „Философия от епохата...“, от Д. Меламед в „За красотата и изкуството“, пък и от Ст. Загорчинов в „Безсмъртни мисли“, макар и несравнимо по-малко по обем, има своите стилови предимства.

Солидният том „Избрани философски съчинения“ (Наука и изкуство, 1986) от поредицата „Философско наследство“, включва неиздавани изцяло на български творби. Книгата представлява несъмнено преводаческо постижение. Въпреки че е дело на три преводачки – Лилия Сталева, Милка Халачева и Невена Стефанова – в изданието като цяло присъства определено стилово единство. В голяма част от текста е изцяло запазена Волтеровата елегантна и иронична афористичност, така характерна за „Философски писма“, пък и за другите му творби. Например: „Струва ми се, че нашият мъдър Дьо Ту съвсем няма слабост към толкова пищен стил, някога смятан за възвишен, а сега с право наричан галиматия“ (с. 126, превод Л. Сталева). В някои от произведенията Волтер привежда обширни цитати от Паскал, които не само са преведени точно, но и в един доста по-различен стил – нещо, което е несъмнено достойнство на българския превод.

И в „Избрани философски съчинения“ не липсват отделни неточности, които се дължат най-често на факта, че авторът енциклопедист се насочва към най-разнообразни специализирани области на познанието, които затрудняват преводачите. Така се е стигнало до квадратурата на всяка крива (с. 150). Многобройните имена като цяло са разчетени отлично, но в отделни случаи все пак са допуснати неточности: Оригений (с. 470 и др.) вместо Ориген (правилният вариант е въведен на с. 572 и др.), Иешуа (с. 485) вместо Исус Навин, Лонгус (с. 623 и др.) вместо Лонг. „Послание до Галатяни“ на апостол Павел е станало „... до галатейци“ (с. 482), „Притчи Соломонови“ са се превърнали в „Пословици...“ (с. 216), по правило преводачките говорят за ортодоксална, вместо за „православна“ църква, а в „Трактат за търпимостта“ и другаде са използвани не съвсем точни евангелски цитати. М. Халачева назовава древните жители на Персия магьосници (с. 350 и др.) вместо по-точното „маги“, използвано от Н. Стефанова (с. 377 и др.).

Подобни дребни неточности, откривани и в други преводи на Волтер, а и на много други места, говорят много за все още недостатъчната подготвеност и понижена чувствителност на българската култура към цяла ог-

ромна област от световната цивилизация. Причините, разбира се, са известни, но е показателно, че подобни грапавини се откриват и при някои от безспорно най-подготвените и ерудирани представители на българската култура. В името на истината не може да не се каже, че 80-те години са време на интензивно преодоляване на тези слабости не само от множество преводачи и литератори, но и от българската словесност като цяло.

* * *

Интересът на българските литературни историци, философи, социолози и други изследвачи към Волтер е умерен и не поражда спорове, каквито се наблюдават при възприемането на Русо. Заедно с останалите автори от XVIII век Волтер присъства в общите курсове по чужди литератури, които имат предимно университетска и образователна насоченост. За него пишат Ив. Шишманов, К. Величков, Еню Николов и Цв. Минков, творчеството му е разглеждано и в популярния у нас учебник на П. Кохан, преведен от руски.

Името на Волтер се споменава в статии на Д. Благоев (47), за него се превеждат статии от Е. Рънан (48) (още през 1886 г.), А. Луначарски (49) и др. Но интересът е предимно академичен, а задачите — предимно информативни или насочени към конкретни проблеми. Фарнейският патриарх сякаш е загубил способността си да поражда спорове. Няколко характерни заглавия на статии от времето преди Втората световна война очертават интереса на българите: К. Стоянов — „Мохамеданският Изток във френската трагедия от XVII и XVIII век“ (50) (1911); Ем. Попдимитров — „Кандид и Фауст“ (51) (1922); Г. Бръчков — „Волтер за българите“ (52) (1931), В. Ханчев — „Волтер — духът на свободна Франция“ 1942 (53).

Вече бе дума за интереса към Волтеровата интерпретация на историята и на мястото на българите в нея, който ще продължи и ще се задълбочи през 70-те и 80-те години. А на фона на множеството преводи на новели интересът към повествователя Волтер изглежда повече от скромнен. В десетилетията след края на Втората световна война не се забелязват никакви съществени промени в интензивността на критическия интерес към Волтер. За този период вероятно най-ценни са предговорите към различните издания. Към тях се прибавят инцидентни научни студии (54) и статии, писани обикновено по повод на някоя годишнина.

Смущава и не съвсем професионалното отношение към Волтер (а и към Русо) в иначе много сполучливата и предизвикала заслужен интерес „Антология по философия. Част първа. Учебно помагало“ (Аргес, 1991), съставена от Д. Денков и Ив. Колев. Въпрос на виждане е мястото, което може да се отдели на един или друг автор. Според вижданията на авторите Волтер присъства с един кратък фрагмент (с. 38), за който не е посочено откъде е взет, каквато е обичайната практика. Много повече място е отделено на един М. Бахтин, например. А когато става дума за представянето на фи-

лософите в „Справка за авторите“, където се казва, че преведените на български творби се дават в курсив, се оказва, че Волтер не е преведен на български. Като негова преводачка (вероятно на трите изречения, цитирани в антологията) е посочена Милка Халачева.

С изтъкнатите тук неточности не се цели омаловажаване на едно полезно издание. Смисълът им е да се илюстрира една бъдеща възможна особеност в българската рецепция на Волтер. Първо той се обявява за философ от миналото и следователно ценното при него е логическата конструкция, която може да се резюмира или преразкаже; след това, понеже определено не е съзвучие с търсенията на философите от ХХ век, Волтер някак си изпада от полезрението на философите.

Цялостното възприемане на Волтер, особено ако то се разгледа в съпоставка с Русо или с рецепцията му сред други нации, се характеризира със сравнително ранна поява и постоянен интерес към художественото му наследство, на първо място – към новелите, които наистина са произведенията, пазещи първоначалната си свежест повече от два века. Типично за българската култура е предимството на косвеното, опосредстваното възприемане на философските идеи и произведения пред прякото. Повече от век дели първия превод на новела, дори на драма, от първото по-цялостно издание на философските му произведения. Практически неизвестни на българската публика остават големите историографски съчинения на Волтер. Техният авторитет, а и значението им за оформянето на новата европейска историография са несъмнени и неоспорими, но сред българската култура е силно разбирането, че ценното в тях, не само като фактология, но и като методология, се съдържа у по-късните автори и може да бъде възприето направо от тях. (55) Същото важи и за цялата европейска историография от миналото.

Същевременно трябва да се подчертае, че възприемането на идеите, а и на самите Волтерови текстове (четени на други езици) несъмнено предхожда възприемането на художествените произведения. Волтеровите новели, заедно с „Робинзон“ на Д. Дефо и може би още няколко произведения, пак предимно от XVIII век, са творбите, към които новата българска словестност проявява подчертан стремеж да по-активна адаптация, различна от прословутото, а в някакъв смисъл – и преексплоатирано, побългаряване. Няма съмнение, че тези творби имат особена привлекателност за българската култура именно като литература. Друг е въпросът, и той засега остава без отговор, дали те се възприемат като необходими поради някаква особена близост или обратното – необходимостта е определена от способността им да компенсират отсъствието на нещо достатъчно универсално и неизбежно...

Наблюденията показват, че значителна част от българските варианти на творбите на енциклопедистите от XVIII век (с особена сила това се отнася до произведенията на Русо) представляват някаква форма на превод информация, според разграничението, предложено от Б. Ничев (56). В някаква степен подобно доминиране на информацията над интерпретацията се

забелязва и при преводите на Волтер. И тази констатация е насочена не толкова към качеството на направеното от един или друг популяризатор на литературата от века на светлината, колкото към цялостното отношение на възприемащата словесност към чуждия текст.

Това явление има някои страни, които тук могат само да бъдат маркирани. От една страна, представата за художественост дълго време е прекалено неизбистрена. Прикрита форма на несъобразяването с нея е негласното допускане, че частта, дори резюмето, може да замести текста. Към това се прибавя разбирането, че литературата представлява преди всичко идеи, формулирани по особен, „художествен“ начин. Обикновено той е разбиран като „образен“, идеята за „безобразното“ изкуство (и в двата акцентни варианта на думата) никога не е била популярна сред българите. Нещо повече, четенето на „висока“ литература почти винаги се разглежда като „информиране“ за нея, при това на първо място за автора и неговите идеи, а след това за всичко останало. (57)

Травмирането на възгледа за закъсняло ускореното развитие съзнание търси по-кратък път към пропуснатото, за да върви напред. А автори от миналото като Волтер и особено като Русо, които идват до нас с неоспоримия авторитет на класици, са особено подходящи за подобно информативно представяне чрез подбрани откъси и облекчаване на рецепцията от тези част на големите словесни масиви, които се възприемат като второстепенни, несъществени или изживени. Негласно се допуска, че при класиците не съществува възможност за различни интерпретации, времето е утвърдило една „общоприета“, която трябва само да бъде резюмирана. (Казано в скоби, това пък ни прави принципно неподготвени за някои същностни деконструктивистки, а и не само деконструктивистки, процедури, които акцентуват върху „несъщественото“. Реална е опасността и те да бъдат възприети епидермално — нещо, което вече не един път се е случвало. Още в скоби бих добавил, че някои от класическите деконструкции и на Дерида, и на П. де Ман, са изградени именно върху текстове на Русо (58). От друга страна, трябва да се подчертае, че антологичното възприемане не е изцяло национална специфика, непозната на други култури, включително и на френската. Навсякъде повече или по-малко адекватни образи подменят в масовото съзнание самите текстове. Проблемът е в наличието или в отсъствието на диференцирани представи, в това доколко по-специализираното възприемане успява да разчупи и да надхвърли неизбежните популярни образи.

Бележки

(1) Вж. П. Динев. „Волтерианството“ в една българска повест от XIX век — В: Историята на българската литература. С., 1969.

(2) Вж. и М. Арnaudов. Волтер и волтерианството у нас. — Литературен глас, 10, No 373-374, 22 дек. 1937.

(3) Според Б. Пенев Априлов е притежавал „някои от съчиненията на Волтера“. Вж. Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. 2, С., 1977, с. 774.

(4) Ив. Вазов си спомня, че през 1865 г. в калоферската училищна библиотека е имало „на първо място едно голямо пълно издание на Волтеровите съчинения в няколко десетки тома“. Вж. *Ив. Шишманов. Ив. Вазов. Спомени и документи.*, 1976, с. 78.

(5) *Th. Dimaras. La fortune de Voltaire en Grece. Melanges. O. et M. Merlier. T. 1, Athenes, 1956.*

(6) Вж. *Н. Данова. Константин Фотинов и идеите на Просвещението.* — В: Сто и петдесет години българска журналистика. С., 1944.

(7) Цит. по *Ст. Маслев. Един български учител волтерианец във Влашко* — д-р Иван Селимински. — В: В памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху Българското възрождане., С., 1974, 261-268.

(8) Вж. *Ив. С. Пенков. Към въпроса за отношенията между д-р Ив. Селимински и д-р Н. Пиколо.* — Изв. НБКМ и библ. СУ, Т. 5 (9), 1965, 75-79.

(9) Вж. *Р. Димчева. Цит. съч.; вж. и Ив. Селимински. Съчинения. С., ...?*

(10) Библиотека Д-р Ив. Селимински. Т. 11, с. 37.

(11) Вж. *М. Балабанов. Българската колония в един остров.* — Периодическо списание, No 22, 1910, с. 370.

(12) Вж. *Ст. Маслев. Цит. съч.; вж. и Ar. Camariano. Spiritur revolutionar francez si Voltair in limba greaca si romana. Bucuresti, 1946, p. 17.*

(13) Читалище, 1870, 202-203.

(14) Периодическо списание, 1, No 4, 18971.

(15) Периодическо списание, 1, No 5-6, 1972.

(16) Цит. по Българска възрожденска критика. С., 1981, с. 517.

(17) Вж. и *Д. Манчева-Велева. Волтер и българската общественост.* — Руски и западни езици, 1978, No 3. Тази кратка статия, донякъде и цитираните работи на М. Арнаудов и П. Динеков, е единственият, при това доста бегъл, обзор на въпроса за проникването на Волтер у нас.

(18) Л. Минева, ...? Волтер в преводната книжнина на Българското възрождане. Хр. Манолоакев. За един неизвестен превод на Волтер в литературата на българското Възрождане. — доклад, четен на научната конференция, посветена на 300-годишнината от рождението на Волтер (София, 14-15 декември 1994).

(19) Български книжици, 2, No 10, 1989. За автора вж. Н. Аретов. Димитър Бисеров. — Читалище, No 10, 1989. За съжаление там връзката с Волтер и тук не е установена. Вероятно много от изследвачите са се подвели от негочното авторизиране на творбата у В. Стоянов, който допуска, че тя е от Мармонтел и дори, в резултат вероятно от чисто механична грешка, я изписва като „Повест доброга равина. Вж. М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар. Т., 1, С., с. 420.

(20) Вж. *Д. Войников. Избрани произведения. С., 1978, с. 180 и 190.*

(21) *Ст. Каракостов. Българският възрожденски театър на освободителната борба. 1858-1878. С., 1973, с. 463.*

(22) За тях вж. *Н. Аретов. Преводната проза от първата половина на XIX век. С., 1990.*

(23) Вж. *Н. Аретов. Първият български превод на философска новела от Волтер.* — Сравнително литературознание, 1986, No 7.

(24) Тук и надолу за сравнение е използван текстът в: *Romans de Voltaire. Paris, 1961, а също и Волтер. Философски новели. С., 1983.*

(25) Вж. *Motif-index in Folk-literature by St. Thompson. Bloomington, 1939, j. 225.0.1.*

(26) Вж. *А. Алексиева. Петър Берон и Неофит Бозвели — преводачи на разкази от гръцки.* — В: Майстори на превода. С., 1984.

(27) Вж. *Н. Аретов. Интересът към творчеството на Мари Льопренс дьо Бомон в България през Възрождането.* — Литературна мисъл, 1986, No 7; вж. и Н. Аретов. Преводната белетристика... с. 49.

(28) Вж. *Shuyler V.R. Camman. Christopher the Armenian and the Tree Princes of Serendip. In: Comparative Literature. Matter and Method. Edited with Introduction by A. Owen Aldridge. University of Illinois press 1969, pp 227-256.*

(29) Читалище, No 7, 1871

(30) Вж. *Хр. Манолоакев. Цит. съч.*

(31) Вж. *П.П. Славейков. Съчинения. Т. 8, С., 1982, с. 59.*

(32) Македония, 1 No 34, 27 юли 18678. Цит. по П.Р. Славейков. Съчинения. Т. 5, С., 1980, с. 393.

(33) Ружица, 1870, No 1 и 2. Цит. по П.Р. Славейков. Съчинения. Т. 7, С., 1981, с. 269. Съставителите на тома се въздържат от поясняване на името Мемнон както в бележките, така и в именния показалец.

(34) Вж. Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. 6, С., 1985, с. 77.

(35) Вж. Л. Каравелов. Събр. съч. Т. 1, с. 492.

(36) Вж. Л. Каравелов. Събр. съч. Т. 5, с. 104; Т. 10, с. 106 и др.

(37) Пак там, Т. 10, с. 469.

(38) Вж. Б. Пенев. Доситей Обрадович у нас. — Списание на БАН, 1912, No 3.

(39) К. Иречек. Княжество България. Т. 2, Пловдив, 1899, с. 729.

(40) Вж. П. Динев. Цит. съч. Освен „Чичовци“ авторът цитира още „Хаджи Ахил“ и „Първата лястовичка“, пак от Ив. Вазов.

(41) Общо дело (Варна), 1, No 2, 10 януари 1902.

(42) Вести, 12, No 68, 1903.

(43) Вж. М. Арнаудов. Творчество и критика. Литературни портрети и характеристики. С., 1938. В друга статия от същата книга — „Пушкин критик“ — Арнаудов отделя малко място на един аспект от руската рецепция на Волтер.

(44) Както бе дума М. Арнаудов е автор и на кратка статия за българското „волтерианство“ във в. Литературен глас (No 373-374, 1937).

(45) Народна култура, No 49, 6 дек. 1958.

(46) Като редактор на първия том от цитираната антология „Философията от епохата на Възраждането до втората половина на XIX век“ е посочен К. Далев, вероятно става дума за същия човек, който проявява траен интерес към философията от епохата на Просвещението, но името му е по-слабо известно, поне извън средите на философите.

(47) Д. Благоев. Толерантност, скептицизъм и спиритизъм. — Обществено-литературни въпроси. Пловдив, 1901.

(48) Е. Ренан. Разговор на мъртвите (сценка). — Зора, 2, No 25, 1886.

(49) А.В. Луначарски. Фернейският отшелник. — Наковалня, 3, No 136, 1928.

(50) Литературна беседа. 1, No 6-7, 1911.

(51) Ведрина (Кюстендил), 1, No 1, 1922.

(52) Заря, 3, No 1, 1931.

(53) Ведрина, 3, No 55, 1942.

(54) Вж. например: М. Vaglenov. Les Bulgares chez Voltaire. — Buzantine bulgarica, 2, Sofia, 1966; Zahari Zahariev. Quelques observations sur la structure des phrases de Voltaire dans ses romans. — Год. СУ, Фак. Западни филологии, Т. 12, кн. 2, 1969.

(55) Показателно е едно от най-ранните споменавания на Волтеровата историография във вече на няколко път и цитираната преводна статия от сп. „Читалище“(1871): „Историческите трудове на Волтера, както и сичките му съчинения, били приети с най-голямо съчувствие; и ако съвременната критика ги счита за незначителни, то тя съвършено забравя в какво положение ся е намирала историографията в онова време, кога Волтер ся е занимавал с нея.”

(56) Б. Ничев. Основи на сравнителното литературознание. С., 1986, с. 96 и др.

(57) Вж. например интересната статия на Хр. Манолов. Наблюдения върху литературната рецепция през Възраждането.— В: Studiorum causa. С., 1994. Показателен, освен за литературните нрави, но и за доминиращия статут на подобно мислене, е фактът, че толерантен опит за дискусия с подобен възглед, предложен на сп. „Литературна мисъл“, дори не бе обсъден от редакционната колегия.

(58) Вж. Jacques Derrida. De la grammatologie. Paris, 1967. При среща с Дерида Пол де Ман установява, че и двамата работят върху един малко популярен текст на Русо — „За произхода на езиките“. Вж. и Paul de Man. Allegories of Reading. (1979) Неговото есе The Rhetoric of blindness е посветено на деконструкция на прочита, който Дерида прави на Русо. Така, оказва се, един от най-прочутите и коментирани „сюжети“ в историята на деконструктивизма е свързан с Русо. Вж. и J.A. Cuddon. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, 1922, p. 224.